

10.

PISATI DANAS U FRANCUSKOJ O INTELEKTUALCIMA ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA: IZAZOVI HISTORIOGRAFIJE I FIKCIJE

Daniel Barić

UDK: 316.344.32(44)"1940/1944"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: Francuska historiografija o Drugom svjetskom ratu, osobito ona koja je usredotočena na likove i grupacije intelektualaca aktivnih za vrijeme rata, u zadnje je vrijeme dobila novu dimenziju. Generacija izravnih svjedoka događaja, koji su kao intelektualci bili angažirani u otporu prema okupaciji i koji su poslije rata imali važnu ulogu u predaji pamćenja o tim vremenima, polako nestaje. Isto vrijedi i za pripadnike suprotstavljenog tabora. Nova generacija povjesničara stoga je prisiljena historiografski stvarati bez osobnog pamćenja na rat. Uloga intelektualaca iznova je analizirana, kako u Francuskoj tako i u Njemačkoj te historiografska perspektiva više nije samo nacionalna. Novi načini pisanja o povijesnim događajima ne izbjegavaju fikciju ili izraženu narativnu formu, suočavajući se s njezinom uvjetnom neophodnošću. Pregled djela iz najnovije intelektualne povijesti Drugoga svjetskog rata u Francuskoj pokazuje da je isprepletenost tih dvaju diskursa izazvala debate, u kojima se očituje što se danas u široj javnosti očekuje od povjesničara i književnika – da temeljito preispituju ulogu intelektualaca u situaciji najveće krize 20. stoljeća.

Cljučne riječi: Francuska, historiografija, fikcija, okupacija, otpor

Presjek najnovijih tokova u pisanju o intelektualcima u Drugom svjetskom ratu u Francuskoj naizgled bi se mogao doimati kao napuštanje južnoslavenskoga prostora. Međutim, tim se putem može vratiti na ondašnju i sadašnju situaciju u regiji iz druge perspektive. Vrlo aktualna pitanja provlače se kao nit cijelom francuskom historiografskom i književnom produkcijom zadnjih godina. O granici između stvarnih događaja prošlosti i fikcije trajno se i sve više raspravlja, bilo da se piše o pokretu otpora ili o izvršiteljima okupacije, neovisno o žanrovskom tipu pisane produkcije.¹ Metodološka pitanja o neizbježno

¹ Ističu se u tom pogledu dva tematska broja dvaju časopisa koja su sustavno preispitala značenje naizgled sve veće prisutnosti povijesti u romanu i narativnosti u pisanju povijesti: *Annales*, 65/2010., br. 2, tematski blok "Savoirs de la littérature" te *Le Débat*, br. 165, svibanj-kolovoz 2011., "L'histoire saisie par la fiction", u kojima povjesničari i romanopisci, ponekad u dijaloškoj formi (Antony Beevor i Jonathan Littell, *Le Débat*, 86.-100.) prikazuju svoje iskustvo.

zadanim okvirima u kojima se kreće pisanje o povijesnoj zbilji posebno se susreću u naporima da se čitaocima predoče etičke dileme intelektualaca za vrijeme posljednjega svjetskog rata kao zrcalo današnjih razmatranja o ulozi intelektualaca.

Što je intelektualac?

Postoji uvriježena definicija intelektualca u Francuskoj, u smislu sveučilišnog nastavnika, pisca ili novinara, koji je od afere Dreyfus koncem 19. stoljeća nadalje imao za javno mnijenje određenu povlaštenu ulogu pojedinca koji se smije izraziti o političkim, socijalnim i etičnim problemima i čije su pozicije, uzevši u obzir njegovu profesionalnu ulogu, stoga i uvažene. Ta uska definicija međutim nije važeća ni u susjednoj, djelomično frankofonoj Belgiji niti omogućuje da se uzme u obzir jedan širi korpus stajališta koja su zastupljena u novijoj historiografiji u okviru “intelektualne povijesti”.² Stoga će ovdje biti riječi o skupini ljudi u proširenom smislu, o građanskome sloju koji obuhvaća zanimanja u pravosuđu, upravi, politici i umjetnosti, odnosno apsolvante viših ustanova obrazovanja.³ Ako se uistinu, kao što to čini Christian Ingrao (1970.), može tvrditi da je jedno od ključnih pitanja historiografije Drugoga svjetskoga rata, napose Holokausta, jesu li izvršitelji počeli razmišljati o sustavnom ubojstvu prije nego što su za to dobili više naređenje te kojim su mentalnim sredstvima raspolagali na licu mjesta da bi ga sebi mogli predočiti, tada je pitanje uloge intelektualaca od presudne važnosti.

1. Opća opažanja o francuskoj historiografiji Drugoga svjetskoga rata

Na skupu o historiografiji pokreta otpora u Francuskoj, održanom 2008., kao što pojedini članci dokazuju, pisati o tim borbama odmah nakon rata neizbježno je značilo i proizvesti njihovu heroizaciju.⁴ Isprepletenost oblikovanja povijesne naracije u smislu heroizacije sudionika i fikcionalizacije očituje se zapravo i za vrijeme samih zbivanja. Tome je pridonijela presudna uloga jedne centralne ustanove u produkciji znanja o Drugome svjetskom ratu. Naime, Komitet za povijest Drugog svjetskog rata (*Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*).⁵ Tome je Komitetu bila dužnost organizirati većinu istraživačkih radova na polju povijesti otpora protiv njemačkih i novonastalih kolaboracionističkih vlasti (*Histoire de la Résistance*).

² Opći uvod u povijest intelektualaca u Francuskoj pruža Pascal ORY, Jean-François SIRINELLI, *Les Intellectuels en France de l'affaire Dreyfus à nos jours*, Paris 1992. José GOTOVICH, Cécile VANDERPELEN, “Fascisme, autorité, identité. Valeurs des intellectuels francophones et flamands dans la Collaboration”, *Les Intellectuels et l'Occupation, 1940-1944. Collaborer, partir, résister*, (ur. Albrecht Betz i Stefan Martens), Paris 2004., 278.-295.

³ Christian INGRAO, “Pour une anthropologie historique du massacre. Le cas des *Einsatzgruppen* en Russie”, *Le massacre, objet d'histoire*, (ur. David El Kenz), Paris 2006., 359.

⁴ *Faire l'histoire de la Résistance*, Zbornik međunarodnog skupa 18.–19. ožujka 2008., (ur. Laurent Douzou), Rennes 2010.

⁵ Taj je Komitet rezultat spajanja izvršenog 1951., dviju ustanova koje su osnovane na samome kraju rata: Komisije za povijest okupacije i oslobođenja Francuske te Komiteta povijesti rata. Komitet je djelovao do 1980. tako da je skup pokušao, četrdeset godina nakon ukidanja, kritički preispitati produciranu historiografiju od strane Komiteta u tom kontekstu. Laurent DOUZOU, “Le ‘laboratoire’ du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale”. *Isto*, 11.

Ta je kolektivna inicijativa bila naslonjena na mrežu lokalnih “korespondenata”, izvjestitelja koji su većinom i sami bili bivši borci u pokretu otpora. Opisivanje djelovanja najčešće je bilo osnovano na oralnim anketama. Time su bila postavljena pitanja o konfliktnim odnosima između naučne povijesti (“*histoire savante*”) i individualne/kolektivne memorije. Današnjim je povjesničarima vrlo jasno da je rizik službene, vladine povijesti bio objektivno prisutan. S tim izazovima kritičkog preispitivanja historiografije suočili su se povjesničari koji, kao Julien Blanc, traže u prvim koracima historiografije dugoročno važeće smjernice.⁶ Ističe naime da na samom početku, već tijekom prosinca 1940., kad je utemeljen bilten *Libération-Nord* u Parizu, urednik Christian Pineau predviđa sveukupnu nakladu od 7 primjeraka, pri čemu su 6 poslani poštom pojedincima koji bi mogli umnožiti predložak, ali je jedan brižno sačuvan kao trag nesigurnih vremena. Na osnovi takvih autentičnih dokumenata nastala su dva djela, koja se uvrštavaju i u književna i u dokumentarna djela. Louis Aragon (1897.–1982.) objavio je pod značajnim pseudonomom “Svjedok mučenika” (*Le Témoin des Martyrs*) knjigu “Zločin protiv Duha” (*Le Crime contre l’Esprit*, Pariz, Minit, 1943). Taj niz narativnih cjelina nastao je prema posljednjim pismima isporučenima od strane osuđenih na smrt. Na taj način Aragon podiže za potomstvo galeriju zaslužnih pojedinaca, koji će ući poslije rata u kolektivno pamćenje, između ostaloga preimenovanim toponimima i stanicama pariške podzemne željeznice, s imenima poput inženjera, prvog strijeljanog civila u Parizu “Jacques Bonsergent”, ili srednjoškolca taoca “Guy Môquet”.⁷

Djelo književnika i novinara Josepha Kessela (1898.–1979.) “Vojska sjena” (*L’Armée des ombres*) izdano u Alžiru 1943. (dakle izvan dohvata kolaboracionističke francuske vlade) fikcija je nastala nakon što je autor sastavio dokumentaciju koja obuhvaća mnoštvo realnih i preciznih situacija, za koje je autor čuo i koje je on naknadno presložio i književno uređio. Time se je Joseph Kessel držao zapažanja povjesničara Marca Blocha (1886.–1944.), koji je u svojim memoarskim zapisima o doživljajima na početku Drugoga svjetskog rata opazio da je vrijednost svjedočenja u izravnom zapisivanju, bez preinake u pamćenju na izbljedjele događaje i utiske.⁸

Tek koncem sedamdesetih godina i tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća došlo je do postupno kritičnijeg preispitivanja načina na koji se pisala povijest Drugoga svjetskog rata u Francuskoj. Politizacija, usredotočenje na svjedoka, produkcija mnoštva monografija, a da se pritom ne dobivaju sinteze, sve su to elementi koji proističu iz samih početaka historiografije o najbitnijim likovima iz intelektualne povijesti.

2. Pisati o Pokretu otpora

Za razvoj današnjih istraživanja na polju intelektualne povijesti za vrijeme Drugoga svjetskoga rata zaslužni su upravo povjesničari koji su se kritički pozabavili historiografskim temama i koji su u najnovije vrijeme izdali i nove monografije i sinteze o povijesti intelektualaca u Pokretu otpora.

⁶ Julien BLANC, “L’histoire de la Résistance avant les travaux du Comité d’histoire de la Deuxième Guerre mondiale”, u: Laurent DOUZOU (ur.), *n. dj.*, 15.-29.

⁷ *Isto*, 19.

⁸ U prvom poglavlju piše: “un témoignage ne vaut que fixé dans sa première fraîcheur”. Marc BLOCH, *L’étrange défaite*, Paris 1946., 21.

Julien Blanc u doktorskoj disertaciji izdanoj 2010.⁹ o pokretu nazvanom prema pariškom Etnografskom muzeju *Musée de l'homme* naglašava da je netočna jednadžba “intelektualci + Etnografski muzej = otpor nacizmu” jer proizlazi iz pojednostavljene predodžbe. Upravo je taj pokret neposrednog uključivanja muzejskih djelatnika u ilegalne protunje-mačke aktivnosti bio poprimio gotovo mitsko značenje u historiografiji pa je zato došlo do pojednostavljenja odnosa unutar francuske etnografije. Određeni dio djelatnika Etnografskog muzeja bio je naime podložan utjecaju ideologije vlade u Vichyju. Analizirajući prisutnost među kustosima i drugim djelatnicima muzeja političke svijesti, Blanc ustvrđuje da je među tim muzejskim djelatnicima razina političke pozadine bila zapravo niska, tako da ona nipošto ne može objasniti osnutak snažnoga pokreta, već je očigledno posrijedi niz mnogobrojnih i evolutivnih razloga za uključenje u Pokret otpora, a ponajviše se ističu individualni razlozi, a ne kolektivni poput političkih.

U svakom slučaju, vrijedno je zapaziti da pišući o toj povijesti, kod Julienu Blanca (1969.) dolazi do izražaja spoznaja o vlastitom mjestu prema događajima i da u svom odnosu prema toj prošlosti ističe okvir generacije u kojoj se taj odnos gradi. Blanc je tako u stanju otvoreno govoriti o svojoj, trećoj generaciji, rođenoj poslije samih događaja, to jest unucima sudionika Drugog svjetskog rata i objasniti da to bitno usmjeruje njegov interes prema jednoj njemu biografski dalekoj, ali usmenom obiteljskom predajom još relativno bliskoj prošlosti.¹⁰

Isto tako, Laurent Douzou u nedavno objavljenoj monografiji o historiografiji otpora pod naslovom “Francuski pokret otpora: jedna opasna povijest. Pokus historiografije”¹¹) dugo se osvrće na drugu generaciju, to jest na one koji su kao djeca svjedočili Drugom svjetskom ratu. Iako Douzou navodi da je glas onih koji su pokušavali zanjekati epski karakter borbe protiv Nijemaca ostao u manjini u poslijeratnom periodu, također se pita što ostaje od naracije otpora bez svojevrsne epske dimenzije koja je dugo prevladavala, odnosno nije li sad nastupilo vrijeme jedne historiografije bez heroja, tim više što se živo socijalno pamćenje tih likova neminovno s njihovim nestankom gubi. Primjećuje, međutim, da se upravo prije nekoliko godina počelo pisati na jedan posve nov način i da je to djelo jedne nove, sociološki jasno uočljive grupe. Radi se o autobiografskim tekstovima djece rata, koji teže za tim da memoarskom refleksijom osvijetle jedan segment socijalno relevantne povijesti. Velik dio bibliografije obrađene u tom historiografskom eseju jest upravo plod intelektualaca koji opisuju životni put svojih roditelja koji su i sami bili intelektualci.

U knjizi “Pčele i osa” (*Les Abeilles et la guêpe*), novinar i esejist François Maspéro (1932.) primjećuje da njegova knjiga izlazi u izdavačkoj seriji “Fiction & Cie” i da mu je drago da se tako označava te da se i u opis realnog života neizbježno ušuljala i trunka nerealnosti.¹² Maspéro u toj knjizi rekonstruira zadnje mjeseci života svojega oca, Henria Maspéroa

⁹ Julien BLANC, *Au commencement de la Résistance: du côté du Musée de l'Homme*, Paris 2010.

¹⁰ *Radio-intervju. Les Lundis de l'histoire* (Persécution et Résistance dans la France occupée), urednica Michelle Perrot, France culture, Paris 20. 12. 2010.

¹¹ Laurent DOUZOU, *La Résistance française: une périlleuse histoire. Essai d'historiographie*, Paris 2005.

¹² U pogovoru posvećenom povjesničaru i autoru memoarskih zapisa Pierre Vidal-Naquetu (1930.–2006.), izrijekom na sljedeći način tumači svoj stav: “Ce livre paraît, grâce à Denis Roche, dans la collection Fiction & Cie, comme la plupart de ceux que j'ai écrits (...). Il affichera de la sorte la part d'irréel dans le réel qui s'inscrit dans toute évocation sincère de la vie.” O djeci rata kao novim svjedocima koji su se pojavili za i poslije suđenja 1997.–1998. Mauriceu Paponu (1910.–2007.), francuskom činovniku u službi Vichyja, Annette WIEVIORKA bilježi sljedeće: “Suđenje Paponu zaista označava dvostruku ‘smjenu štafete’. Najprije je to bila predaja palice svjedoka povjesničarima, koji su postali svjedocima za državno tužilaštvo, obranu ili optužbu. Sve je rečeno za vrijeme parnice i u spisima koji su izravno poslije objavljeni o zbrci u vezi s uvriježenim ulogama. Ali također, a to nas ovdje zanima, to je bila smjena

(1883.–1945.), profesora sinologije na *Collège de France*, koji je interniran u logor u Njemačkoj i nije doživio kraj rata. F. Maspero, primjećuje Douzou, kao i drugi predstavnici druge generacije rata, nosi u sebi neponovljivo iskustvo rata, a isto tako, kao što je bio slučaj za autore drugih memoarskih zapisa, pročitali su sve što se čovječjim silama dalo pročitati iz literature o tim događajima koji su se ticali njih osobno. Oni su svoju naraciju, traganje za obiteljskim identitetom potkrijepili djelima povjesničara. I o tome povjesničar, piše Douzou, može sa zadovoljstvom razmišljati i u svakom slučaju to mu može služiti kao poticaj da se i dalje punom snagom posveti radu.¹³

3. Pisati o vršiteljima okupacije

Period Drugoga svjetskog rata krije u sebi paradoks da je upravo to doba u Francuskoj vrijeme velikog kulturnog procvata.¹⁴ Racionalna objašnjenja za to mogu se naravno naći. Dok je znatan dio intelektualne elite pobjegao iz Njemačke, Francuska je uglavnom ostala sa svojim stvarateljima na svim poljima, a oni su se morali suočiti s mnoštvom protuslovnosti. To i može objasniti zašto se s lijeve kao i sa desne strane političke scene godine rata čine izrazito plodnima. Stoga je i intelektualna povijest kolaboracionista vrlo razvijena, posebno u zadnje vrijeme. Tako su pojedini profili dobili i više svojih povjesničara, koji iz različitih uglova razmatranja opisuju i tumače uspon i pad (moralni, intelektualni, politički) jedno vrijeme uvaženih intelektualaca, kao što je bio Bernard Fay (1893.–1978.), profesor za američke studije na *Collège de France* (1932.–1945.), ravnatelj Nacionalne knjižnice (1940.–1944).¹⁵

O tome svjedoče i sljedeći karakteristični primjeri. 2006. godine jedan je vrlo opsežan i za čitaoca zbog obima i tematike zahtjevan roman prouzrokovao veliku debatu o mogućnostima predočavanja Drugog svjetskog rata u modernom književnom djelu. Popraćena mnogobrojnim komentarima, u većini vrlo pohvalnima od strane čitalačke publike ali i suzdržanim i kritičnim od strane profesionalnih povjesničara,¹⁶ knjiga Jonathan Littella (1967.) naišla je i na veliki interes čitatelja, tako da je priča o pripadniku jedne njemačke divizije na frontovima na zapadu, a zatim na istoku, u obliku ispovijesti, dosegla vrhunce u popularnosti. Fenomen romana “Dobrohotne” (*Les Bienveillantes*)¹⁷ tumačen je kao neočekivana želja čitatelja da se suoče sa svim aspektima rata, i to ne iz perspektive pozitivnog heroja u otporu, nego iz perspektive jednog Nijemca, koji je djelomično živio u Francuskoj i koji stoga može dati svoju sliku Francuske za vrijeme rata. Opaženo je da je Maximilian Aue dao novu sliku nacista, jer se radi o kulturno profinjenom profilu, učenom i načitanom

jedne druge generacije, naime djece koja su rasla za vrijeme rata, za koje se pamćenje jedne traumatične prošlosti više ne sastoji od podsjećanja na događaje, već na bespomoćan udarac koji su isti prouzrokovali njihovim mladim životima.” Annette WIEVIORKA, *L'Ère du témoin*, Paris 1998., 181.

¹³ Laurent DOUZOU, *La Résistance française : une périlleuse histoire. Essai d'historiographie*, Paris 2005., 280.

¹⁴ Jean-Pierre AZÉMA, François BÉDARIDA (ur.), *La France des années noires*, sv. I., Paris 1993.

¹⁵ Jean-Marie GOULEMOT, *L'Amour des bibliothèques*, Paris 2007.; Martine POULAIN, *Livres pillés, lectures surveillées. Les bibliothèques françaises sous l'Occupation*, Paris 2008.; Antoine COMPAGNON, *Le cas Bernard Fay, du Collège de France à l'indignité nationale*, Paris 2009. Ove tri monografije upotpuniju sliku, ali i drugačije vide (i ocjenjuju) ulogu Faya za vrijeme njemačke okupacije.

¹⁶ Uravnotežen osvrt na recepciju toga romana pruža povjesničar Jean SOLCHANY, “*Les Bienveillantes* ou l’histoire à l’épreuve de la fiction”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 55/2007., br. 3, 159.-178.

¹⁷ Knjiga je dobila naslov prema Euripidovim Erinijama.

pojedincu, intelektualcu u širem smislu riječi, koji razmišlja o događajima oko sebe, koji nije nemoćno oruđe u rukama više sile.

S nestrpljenjem se čekala i druga knjiga Littella, koja je izašla dvije godine poslije pod naslovom “Suho i vlažno”. Radi se o analizi profila kolaboracionističkog belgijskog novinara Léona Degrellea.¹⁸ Ta se knjiga može čitati kao radna bilježnica budućeg romanopisca, koja analizira jedan diskurs blizak nacizmu kao sadržaj koji ima svoju pravu semantičku težinu koju vrijedi eksplicitno objasniti. U konkretnom slučaju Littell traži niz trauma koje su pogodile Degrellea tako da je postao netolerantan prema grupama koje su za njega predstavljale potencijalni sukob (komunisti prije svega, kao predstavnici tipa “azijskog sustava vladanja”).

U drugoj se Littellovoj knjizi, koja se ne predstavlja kao književno djelo, već kao esej o semantizmu nacizma u memoarskim spisima Degrellea, očituje način na koji Littell traga za povijesnom istinom. Riječ je o vrlo realističnoj predodžbi o konkretnim događajima. Prije hladnokrvne analize fenomena, Littell želi što preciznije opisati svakidašnjicu vojnika na fronti. Littell tu dokazuje srodnosti s nekim krležijanskim temama, o kojima je Krleža progovorio u prozi o Prvom svjetskom ratu, u zbirci novela *Hrvatski bog Mars*, tako i o presudnoj važnosti blata u sudbini rata: “Najveća i najbrža pobjeda svih vremena bi zaustavljena u završnici, blatom, samo blatom, elementarnim blatom, starijim kao svijet, ravnodušnim, jačim od stratega, od zlata, od uma i oholosti čovječne”.¹⁹ U oba je slučaja blatni krajolik okvir za metahistorijska razmatranja o (be)smislu rata i povijesti.

Njemački pisac Klaus Theweleit, koji je svojim studijama (*Männerphantasien*)²⁰ inspirirao Littella, u zaključnom komentaru analize, iz perspektive psihologije preispituje ulogu generacije onih koji su njega odgojili u vrijeme poslije Drugog svjetskog rata. Nacizam se u tom slučaju razumije ne kao ideologija, nego kao način doživljavanja tijela.

Littell se suočava s unutarnjim stanjem pristaše nacizma, dakle teži za jednim takvim pristupom, a ne jedino za analizom diskursa. To je zapravo jedna antropološka perspektiva, koja mu omogućuje da predstavi iznutra pogon rata, u jednom pojedinačnom liku.

Najpohvalniji komentar o Littellovu romanu zasigurno je bio od nedavno preminulog francusko-španjolskog političara i pisca Jorgea Sempruna (1923.–2011.), koji je sam prošao njemačke logore i koji je naglasio da će upravo Littell ostati kao izvor znanja o Drugom svjetskom ratu za buduće generacije, a ne povjesničari, jer je pročitao sve što se moglo i na toj osnovi dao jednom fiktivnom pojedincu snagu realnoga.

Pet godina je zasigurno nedovoljan vremenski razmak da se uvidi po čemu je upravo taj tekst doživio posebno veliku medijsku pozornost i osvojio širu čitalačku publiku te zasjenio niz prijašnjih književnih pristupa (na primjer po narativnoj strukturi srodan roman *La Mort est mon métier* Roberta Merla, objavljen 1952. godine).

U međuvremenu su se pojavila još dva djela koja, iako su se pojavila pod žanrovskim okriljem romana, svako na svoj način razvijaju razmišljanja o mogućem pristupu događajima i pojedincima iz toga doba. *Jan Karski*, autora Yannicka Haenela (1967.) predstavlja u tri poglavlja postepeni odmak od zbilje prema fikciji. U prvom djelu opisuje intervju Jana

¹⁸ Jonathan LITTELL, *Le Sec et l'humide*, Paris 2008.

¹⁹ *Isto*, na samome početku: “La plus grande et la plus rapide victoire militaire de tous les temps fut stoppée, au stade final, par de la boue, rien que par de la boue, la boue élémentaire, vieille comme le monde, impassible, plus puissante que les stratèges, que l'or, que le cerveau et que l'orgueil des hommes”.

²⁰ Klaus THEWELEIT, *Männerphantasien*, Frankfurt am Main – Basel 1977./1978.

Karskog u filmu *Shoah* Jacquesa Lanzmanna, kao izaslanika poljske vlade u londonskom izbjeglištvu koji je vođen po mjestima masovnog pogubljenja Židova u Poljsku da bi mogao kao očevidac svjedočiti pred zapadnim saveznicima i tražiti od američkog predsjednika Roosevelta da intervenira kako bi spriječio daljni predvidljivi razvoj politike Trećega Reicha; u tom dijelu su riječi Karskog izravno prenošene s filma. U drugom dijelu, prema autobiografskim podacima samoga Karskog, autor opisuje njegove doživljaje za vrijeme rata, od Poljske do Amerike, a u trećem dijelu se radi o otvorenoj fikciji, o razmišljanjima Karskog kao starijeg sveučilišnog profesora u Americi kojeg pamćenje logora prati kao mora.²¹ Knjiga, koja je dobila uglednu književnu nagradu *Interallié* 2009. adaptirana je za kazalište i predstavljena na ljetnom festivalu u Avignonu 2011.²²

Laurent Binet je pak pod intrigantnim naslovom *HHhH* (skraćena rečenica na njemačkom “Himmlers Hirn heißt Heydrich”, odnosno “Mozak Himmlera zove se Heydrich”), objavio 2009. roman koji opisuje atentat na njemačkoga časnika Heydricha u Pragu, s nizom vjerodostojnih detalja, s autorovim komentarima o nemogućnosti da se savršeno zna kako su se stvari stvarno dogodile. Takvi učestali metodološki komentari u romanu upućuju ne samo na jednu fascinaciju književnosti za povijesna događanja, nego i na želju čitaoca da se takve refleksije svjesno nađu usred romana, koji je publika nagradila kao najbolji prvi roman (*Goncourt du premier roman*).²³ Otkako se Littell pojavio na književnoj sceni, došlo je dakle u vrlo malom vremenskom razmaku do jedne pozamašne književne produkcije o srodnim temama.²⁴

Naposljetku, jedan karakterističan primjer iz historiografije trebao bi dokazati u čemu se sastoji aktualnost tematike uloge intelektualaca s “loše” strane. Christian Ingrao kao povjesničar je objavio prvu monografiju o crnim “lovcima”, odnosno o brigadi Dirlewanger.²⁵ Povjesničar primjećuje da je već osamdesetih godina prošloga stoljeća postojao osjetan interes za “ratnu kulturu”, to jest iskustvo koje u sebi nosi i doživljaj i diskurs o njemu. Drugim riječima, kao i kod Littella, tu se koristi antropološka perspektiva kako bi se došlo do spoznaje o “materijalnim preduvjetima i o socijalnim praksama ispoljavanja ratne sile”, što je do devedestih godina bilo posve nepoznato i neobrađeno područje.²⁶ Oskar Dirlewanger (1895.– 7. lipnja 1945.), središnja figura te monografije, doktor je znanosti koji je želio staviti svoja znanja na raspolaganje nacističkoj ideologiji.

²¹ Na početku knjige autor je naveo sljedeću napomenu: “Note. Les paroles que prononce Jan Karski au chapitre 1er proviennent de son entretien avec Claude Lanzmann, dans *Shoah*.”

Le chapitre 2 est un résumé du livre de Jan Karski, *Story of a Secret State* (Emery Reeves, New York, 1944), traduit en français en 1948 sous le titre *Histoire d'un Etat secret*, puis réédité en 2004 aux éditions Point de mire, collection “Histoire”, sous le titre *Mon témoignage devant le monde*.

Le chapitre 3 est une fiction. Il s'appuie sur certains éléments de la vie de Jan Karski, que je dois entre autres à la lecture de Karski, *How One Man Tried to Stop the Holocaust* de E. Thomas Wood et Stanislas M. Jandowski (John Wiley & Sons, New York, 1994). Mais les scènes, les phrases et les pensées que je prête à Jan Karski relèvent de l'invention”. Yannick HAENEL, *Jan Karski*, Paris 2009., 9.

²² O jakim vezama između povijesti i književnosti na primjeru opusa Viktora Cara Emina i Drage Gervaisa o riječkoj prošlosti piše Vjekoslava JURDANA: “Pisanje povijesti i pisanje književnosti. Dva riječka književnika”, *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010., br. 3. Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, “O pisanju povijesti i znanju o prošlosti”, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999., 445.-455.

²³ Vincent JOLIT, “La Seconde Guerre mondiale au regard du roman contemporain : les exemples de Littell, Haenel et Binet” (<http://rhinoceros.eu/2010/08/la-seconde-guerre-mondiale-au-regard-du-roman-contemporain/>).

²⁴ Christophe GROSSI, “Vraie polémique autour du faux roman de Yannick Haenel” (<http://blog.epagine.fr/index.php/2010/02/polemique-autour-du-faux-roman-de-yannick-haenel/>).

²⁵ Christian INGRAO, *Les Chasseurs noirs. La brigade Dirlewanger*, Paris 2006.

²⁶ *Isto*, 13.

Kombinirajući socijalnu i kulturnu povijest s antropologijom, Ingrao želi dati povijesti “odozgo” priliku da sretne “povijest odozdo”. Lovac kakvog su vidjeli neprijateljski vojnici također je bio za nacističku hijerarhiju socijalni inženjer, statističar, sociolog, raciolog u kontekstu Europe koja je trebala biti podvrgnuta germanizaciji.

Imajući na umu razvitak i fikcije i historiografije sa sličnim težištima, nameće se pitanje tko najbolje dolazi do istine. Povjesničar svojim radom na izvorima ili pak onaj koji se od njih odmiče u određenoj mjeri, od težnji za rekonstruiranjem jedne zbilje da bi slobodnije mogao izgraditi jednu njemu svojstvenu viziju prošlosti?

Tko je u stanju ostaviti trag, pisanu riječ kojoj će se buduće generacije vratiti: oni koji su doživjeli na svojoj koži Drugi svjetski rat, bili oni još djeca u to vrijeme (poput redatelja Lanzmanna ili kao što upućuje sociološko istraživanje Wieworke) ili oni koji su snagom svojeg znanja i imaginacijom bili u stanju sebi i drugima predstaviti situaciju (Littell, Haenel)?

Ta pitanja moraju ostati otvorena, ali su srodnosti tih dvaju žanrova svakako uočljiva u opusu Littella i Ingraoa, kao i kod Bineta. Laurent Binet, iako je romanopisac, piše da se boji fikcije u povijesnom romanu (i zato ga se treći dio romana Y. Haenela puno manje dojmio od prva dva), priželjkuje da se Drugi svjetski rat ne romansira jer “je to totalna povijest (*histoire totale*) koja, na neki način, u sebi nosi sve druge ratove, prošle i buduće. Potencijalno je to majka (matica) svih romana, i stoga ne treba biti romansirana.”²⁷ Christian Ingrao u svojoj drugoj monografiji, objavljenoj 2010. pod naslovom “Vjerovati i uništiti, intelektualci i ratna mašinerija SS-a”²⁸ daje jedan odgovor. Njegov se rad ističe kao plod institucionalno važnog istraživača, u svojstvu ravnatelja Instituta za suvremenu povijest (IHTP, *Institut d’histoire du temps présent*), koji je osnovan koncem sedamdesetih godina kad je i ugašen Komitet za povijest Drugog svjetskog rata i koji je naslijedio njegovu središnju ulogu u istraživanju povijesti Drugoga svjetskog rata. U toj se knjizi radi o analizi grupe od osamdesetak diplomiranih ekonomista, pravnika, jezikoslovaca, povjesničara, filozofa, zemljopisaca koji su paralelno vodili sveučilišnu karijeru i razvijali aktivnosti u službi informiranja organa Trećega Reicha, pogotovu u *Sicherheitsdienst* (Službi za sigurnost). Najveći dio njih igrao je ulogu u nacističkoj namjeri da se likvidiraju Židovi istočne Europe. Vjeran pristupu povijesne antropologije, autor kao posebno inspirativne citira studije o križarskim ratovima: Alphonsea Dupronta *Le Mythe de croisade* (Pariz 1997., 4 sveska) i ponajviše monografiju jednog povjesničara novoga vijeka, posebice konfesionalnog građanskog rata u Francuskoj, Denisa Crouzeta, o “Ratnicima božjim, odnosno sili za vrijeme konfesionalnih nemira” (*Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion*, Pariz 1990, 2 sveska).

Ingrao rekonstruira unutarjni svijet strepnji, tenzija i utopija u kojem je odrasla cijela jedna generacija koja se na početku rata našla na istočnoj fronti. To su djeca koja su bila suočena za vrijeme Prvoga svjetskog rata s retorikom upotrebe sile protiv civila. U tom su smislu oni sebe vidjeli na istočnoj fronti kao spasitelje izgubljenoga njemačkoga obraza za vrijeme prijašnjeg konflikta. Tome je pridonijela i opća prisutnost sile na fronti, odnosno vidno osakaćenih tijela, tako da ih je ona nacificirala, ako to nije do tada bio slučaj. Prema tradicionalnom postupku koji je primijećen od davnine u Europi, *Einsatztruppen* su počele gledati na neprijatelje, prije svega na Židove, ne više kao na divljač, već kao na

²⁷ Laurent BINET, “Le merveilleux réel”, *Le Débat*, br. 165, svibanj-kolovoz 2011., 85.

²⁸ Christian INGRAO, *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*, Paris 2010.

domesticirano blago. Preokret od nasumce provođenog do sistematičnog klanja traje vrlo kratko te koincidira s krajem nomadizma za te trupe i nastajanjem na odredištima, gdje je odnos prema neprijatelju dosegao svoj vrhunac animalizacije, što otvara mogućnost masovnog klanja.²⁹

Da bi se moglo pričati o strepnjama, samoubojstvima, okrutnosti, beznađu i mržnji, funkcionalni pristup njemačke historiografije bio je od umjerene koristi, tvrdi Ingraio, jer je tražila objašnjenja prije svega u analizi administrativnih struktura u vršenju autoriteta unutar njih. Trebalo je ići stazama analize prakse, emocija i diskursa.³⁰ Pogotovo stoga što su intelektualci sudionici imali artikulirani sustav predodžbi o načinu na koji bi se ekspanzija Njemačke konkretno trebala odvijati. Tim više što se oni sami nisu izrazili u memoarskim spisima poslije rata, kad su se počeli vraćati civilnom životu, ponekad pod novim identitetom, sve dok ih nije jedna nova generacija njemačkih sudaca počela progoniti polovinom pedesetih godina.

Monografija Ingraioa zaključuje životopisom jednog od istaknutih predstavnika te divizije, Hermanna Behrensa. Kao “teoretičar i savršen praktičar germanizacije angažirao se u *Waffen SS* i nakon kratkog boravka u Kijevu brzo dobio zapovjedništvo u Srbiji, na čelu 13. divizije, zvane *Handžar divizije*.³¹ Ta divizija, sastavljena između ostaloga od Hrvata i bosanskih muslimana, pokazala je osobitu okrutnost prema lokalnim otporima. Dobivši neusporedivo iskustvo u balkanskom kontekstu, Hermann Behrens postaje vojnim zapovjednikom za Srbiju i Crnu Goru 1944. Tijekom ljeta 1945. uhitili su ga Amerikanci i izručili Beogradu, gdje je i osuđen na smrt i pogubljen 1948. U gradovima kao Mostar, Tuzla ili Bihać, jedinice *Handžar divizije* ostavile su krvave tragove i tako izrodile drugu ratnu generaciju djece, Europljane koji su koncem 20. stoljeća postali “izvršitelji, žrtve i svjedoci” jugoslavenske drame, a zasigurno ni sami ne znajući, time i njihovi nasljednici.”³²

Povjesničar Ingraio u svojim radovima privilegira narativnu strukturu, usredotočenu na pojedine intelektualce, bilo to pod okriljem grupe, čiji je emocionalni svijet rekonstruiran kako bi najnovija prošlost (naime rat na prostoru bivše Jugoslavije) bila razumljiva. Romanopisac Littell je pak nakon vrlo opsežnih čitanja izmislio jedan lik koji će za mnoštvo čitaoca (a knjiga je rasprodana samo u Francuskoj u više od 800 000 primjeraka) utjeloviti arhetip pripadnika SS-a. Littell je u intervjuima dao do znanja da ga je osobno iskustvo – između ostaloga kao volonter u jednoj međunarodnoj organizaciji u Bosni i Hercegovini za vrijeme zadnjega rata – ponukalo da se udubi u povijest Drugoga svjetskog rata.

I po tipu intelektualca kao centralnoj opisanoj figuri u tim djelima, nastalog na osnovi dokumenata i po samoj strukturi naracije koja u oba slučaja privilegira napetost u čitanju, bliskost je očigledna: granica između povjesničara i književnika se u tim, ali i drugim nedavno objavljenim djelima koji se bave likovima intelektualaca u Drugom svjetskom ratu, neminovno gubi. Za te autore, rođene šezdesetih godina, doživljaj iz blizine ili daljine rata na jugoslavenskom prostoru devedesetih godina generacijski je biljeg koji je doveo do

²⁹ Christian INGRAIO, “Pour une anthropologie historique du massacre. Le cas des *Einsatztruppen* en Russie”, *Le massacre, objet d’histoire*, (ur. David El KENZ), Paris 2006., 383.-396.

³⁰ Za jednu sintezu u tom smjeru, usredotočenu na Prvi svjetski rat, vidjeti: Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, *Combattre. Une anthropologie historique de la guerre moderne (XIXe-XXIe siècles)*, Paris 2008.

³¹ Postoji jedna monografija na francuskom o ovoj jedinici: Amandine ROCHAS, *La Handschar: histoire d’une division de Waffen-SS bosniaque*, Paris 2007. Jednu posebnu epizodu, ustanak protiv njemačke komande su osvjetlili Mirko Dražen GRMEK, Louise LAMBRICHS, *Les Révoltés de Villefranche : mutinerie d’un batallon de Waffen-SS à Villefranche-de-Rouergue, septembre 1943*, Paris 1998.

³² Christian INGRAIO, *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*, Paris 2010., 450.-451.

preispitivanja europske ratne prošlosti, kao i do traganja za novim mogućnostima opisa i razumijevanja intelektualca u ratu, jer je ta realnost postavljala niz novih pitanja i tražila nova, izravnija sredstva izražavanja.³³

ÉCRIRE AUJOURD'HUI SUR LES INTELLECTUELS DURANT LA SECONDE GUERRE MONDIALE: ENJEUX HISTORIOGRAPHIQUES ET FICTIONNELS

Résumé: L'historiographie française sur la Seconde Guerre mondiale, en particulier celle qui est centrée sur les personnalités et les groupes d'intellectuels actifs durant la guerre, a depuis quelque temps acquis une nouvelle dimension. La génération des témoins directs, qui en tant qu'intellectuels furent engagés dans la Résistance et qui eurent après la guerre un rôle essentiel dans la transmission de la mémoire de cette période, disparaît (Jorge Semprun). Ceci vaut également pour ceux qui se trouvaient dans le camp adverse. Une nouvelle génération d'historiens est par conséquent contrainte de produire une histoire sans être elle-même porteuse d'une mémoire personnelle de cette guerre (Julien Blanc, 2010). Le rôle des intellectuels est de nouveau analysé, en France comme en Allemagne : la perspective de l'historiographie n'est pas confinée au territoire national. De nouvelles manières d'écrire sur ces événements apparaissent, sans esquiver la présence de la fiction (François Maspero, 2002), ou bien avec une forme marquée de narration historique (Christian Ingrao, 2010), en se confrontant à la présence sans doute inévitable de la fiction. Une coupe effectuée à travers la production d'histoire intellectuelle de la Seconde Guerre mondiale en France montre que le lien entre ces deux discours fait débat, ce qui donne à voir ce que le public au sens large attend de l'historien et du romancier (Jonathan Littell, Yannick Haenel, Laurent Binet): qu'ils réexaminent en profondeur le rôle des intellectuels dans la situation de crise la plus aigüe du XXe siècle.

Mots-clés: France, historiographie, fiction, occupation, résistance

Literatura

Témoin des Martyrs [Louis ARAGON], *Le Crime contre l'Esprit*, Paris 1943.

Albrecht BETZ, Stefan MARTENS (ur.), *Les Intellectuels et l'Occupation, 1940–1944. Collaborer, partir, résister*, Paris 2004.

Laurent BINET, *HHhH*, Paris 2009. [*Prix Goncourt premier roman*]

Julien BLANC, *Au commencement de la Résistance : du côté du Musée de l'Homme*, Paris 2010.

³³ Mogućnost književnosti da razotkrije povijest prije historiografije i da time dočara jednu drugdje nevidljivu zbilju vidi Emmanuel Bouju, profesor književnosti na sveučilištu u Rennesu, u procvatu djela koja su tematski vezana uz posljedni rat, kao što je slučaj za opuse Davida Albaharija (*Snežni čovek*), Dubravke Ugrešić (*Ministarstvo boli*), Aleksandra Hemona (*The Question of Bruno*) i drugih (Miljenko Jergović, Svetislav Basara, Saša Stanišić, Boris Pahor). Ako je postmoderno pitati se gdje je granica između povijesne zbilje i fikcije, autor drži da je nesporno da i književnost ima svoju ulogu u baštinenju znanja o svijetu i o događajima iz prošlosti, dakle i o intelektualcima u ratu. Emmanuel BOUJU, "Exercice des mémoires possibles et littérature "à présent". La transcription de l'histoire dans le roman contemporain", u: *Annales*, 65/2010., br. 2, 417.-438.

- Emmanuel BOUJU, *La Transcription de l'histoire. Essai sur le roman européen de la fin du XXe siècle*, Rennes 2006.
- Antoine COMPAGNON, *Le cas Bernard Fajó, du Collège de France à l'indignité nationale*, Paris 2009.
- Laurent DOUZOU (ur.), *Faire l'histoire de la Résistance*, Rennes 2010.
- Laurent DOUZOU, *La Résistance, une morale en action*, Paris 2010.
- David EL KENZ (ur.), *Le massacre, objet d'histoire*, Paris 2005.
- Yannick HAENEL, *Jan Karski*, Paris 2009. [Prix Interallié]
- Christian INGRAO, *Les Chasseurs noirs. La brigade Dirlewanger*, Paris 2006.
- Christian INGRAO, *Croire et détruire. Les intellectuels dans la machine de guerre SS*, Paris 2010.
- Joseph KESSEL, *L'Armée des ombres*, Alger 1943.
- Jonathan LITTELL, *Les Bienveillantes*, Paris 2006. [Prix Goncourt]
- Jonathan LITTELL, *Le sec et l'humide*, Paris 2008
- François MASPERO, *Les Abeilles et la guêpe*, Paris 2002.
- Robert MERLE, *La Mort est mon métier*, Paris 1952.
- Martine POULAIN, *Livres pillés, lectures surveillées. Les bibliothèques françaises sous l'Occupation*, Paris 2008.
- Jean SOLCHANY, "Les Bienveillantes ou l'histoire à l'épreuve de la fiction", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54/2007., br. 3, 59.-178.
- Annales Histoire*, 65/2010., br. 2 [Savoirs de la littérature].
- Le Débat*, mai-août 2011, br. 165 [L'histoire saisie par la fiction].
- Guerres mondiales et conflits contemporains: Artistes et intellectuels en guerre*, (ur. Chantal Metzger), juillet 2007, br. 227.

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA